

Азизбаев С.С., Тагаев М.И.

**КЫРГЫЗДАРДЫН ДЕНЕ ТАРБИЯСЫНЫН ФИЛОСОФИЯЛЫК,
ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ**

Азизбаев С.С., Тагаев М.И.

**ФИЛОСОФСКИЕ, ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ
ОСНОВЫ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ КЫРГЫЗОВ**

S.S. Azizbaev, M.I. Tagaev

**PHILOSOPHICAL, THEORETICAL AND PEDAGOGICAL BASES
OF PHYSICAL CULTURE OF KYRGYZS**

УДК: 796:111.001/94 (575.2)

Макалада кыргыз элинин дене маданиятын изилдеген учурда тарыхый, философиялык, теориялык, социалдык, педагогикалык негиздерине таянып каралгандыгы жана өнүгүүсү чагылдырылган.

Негизги сөздөр: көчмөн кыргыз, салттуу дене тарбия, Манастын жети осуяты.

В статье отражаются философские, теоретические, социальные и педагогические основы развития и исследования физической культуры кыргызов.

Ключевые слова: кочевой кыргыз, традиционная физическая культура, семь заветов Манаса.

The article reflects the philosophical, theoretical, social and pedagogical foundations of the development and study of the physical culture of Kyrgyz people.

Key words: nomadic Kyrgyz, traditional physical culture, seven Manas covenants.

Көчмөн кыргыз элинин өнүккөн «цивилизациясынын» сыныктарын (бөлүктөрүн), ар кандай илимий ыкмалардын амалдары менен издеп таап, жамап, кайрадан жандандырган учурда философиялык жана идеологиялык негиздери да өз калыбына келет деген ойдобуз.

Эң алды менен совет доорунда иштелип чыккан руханий жана адептүүлүктүн көрсөткүчтөрү, жаштарды спорттук мелдештердин тартибин өздөштүрүп жана колдоно билүүсүн, спорттук этиканы сактоода идеологиянын негиздерине кирет деген ойдобуз.

СССРдин учурунда бул маселеге өзүнүн эң үлкөн салымын кошкон профессор В.И. Столяровду айтсак болот.

Автордун дене тарбияга тиешелүү гносеологиялык жана философиялык эмгектеринде дене тарбия жана спорт маселелерин изилдеген учурда материалисттик (истмат) философиялык закон ченемдүүлүктөрүн кандайча колдонсо болоорун көрсөткөн [1].

Бул эмгектин өзөгүн 1-декабрда (1984-ж.) өзүнүн атайын Москвадагы Борбордук физкультура институнун Илимий кеңешинин чогулушунда жасаган докладында айтылган сөзүнүн негизи түзгөн. Актылуу сөзүндө (актовая речь) дене тарбиянын тарыхын философиялык көз караш менен карап, бул илимдин генезиси (кайдан келип, кандай өнүккөнү,

анын өзгөчөлүктөрү, социалдык мааниси, мазмуну, басып өткөн жолу, терминологиялык жагдайлары) көрсөтүлгөн. Ошону менен бирге дене тарбиянын теориясы, заманбапка ылайыктуу орду, философиялык (материалисттик көз караш менен бааланган) аспектилери да толук көрсөтүлүп жазылган.

Биздин изилдөөбүздө В.Столяровдун пикири тарыхый жана теориялык маселелерин талкуулаганда негизги илимий аппарат жана баа берүүчү ойлордон болот.

В.В. Белорусова өзүнүн педагогикалык докторлук изилдөөсүндө «Советтик спортчуну руханий жактан тарбиялоонун теориясы жана ыкмасы» (1969-ж.) спорттук этиканы талдап, жаш спортчуларды тарбиялоодогу аркылыкмаларын сунуш кылган [2].

Россиялык окумуштуу Н.И. Паномарев (Санкт-Петербург) алгачкы общиналык коомунда дене тарбиянын калыптанышын изилдеп, спорттун элементтери, дене тарбиянын ар кандай түрлөрү кандайча пайда болгонун, кандай жолду басып өткөнүн изилдеп толук түшүнүк берген. Биз бул окумуштуунун монографиясын изилдеп чыгып керектүү маалыматтарына таянып изилдедик.

Совет доорунда өзүнүн оригиналдуу философиялык жана социологиялык көз караштары менен айырмаланган адис Н.Н. Визитейдин «Сущность и социальные функции современного спорта» деп аталган методикалык маалыматтарын да колдонуп, негизги пикирлерине таянып өзүбүздүн изилдөөбүздү жүргүздүк [3].

Выдрин В.М. өзүнүн «Азыркы коомдогу спорттун социалдык функциялары» деп аталуучу китебинде **дене маданияты** – жөнүндө өзүнүн пикирин жазып көрсөткөн. Ошондо дене маданияты – бул маданияттын өзгөчө бир аймагы деп айтылган. Анын бөлүктөрү: дене тарбия, спорт, физикалык рекреация – деп көрсөткөн [4].

Материалдык маданият менен дене маданияты кыймыл аракеттер менен байланышкан.

Руханияттык маданият менен дене маданияты илим, саясат, спорттук этика, спорттук эстетика аркылуу байланышкан.

Маданияттын үч түрү, үч бөлүгү бири-бири менен тыгыз байланышта болгонун аныктаган: материалдык (техника, өндүрүш, материалдык байлыктары); руханий (илим, адабият, искусство, философия, билим алуу) жана физикалык (дене кыймыл-аракети, адамдын бардык жактан өнүгүүсү, эрктүүлүктү машыктыруу, физикалык жактан өнүгүүсү). Ошондуктан анын пикири боюнча **дене маданияты өзгөчө, жекече түрү болуп саналат** – маданияттын бир түрү болуп саналышы керек.

Кыргыз элинин дене маданиятын изилдеген учурда биз тарыхый, социалдык, педагогикалык жагдайларын карап көрсөк түшүнө алабыз. В.Выдриндин пикирин биз туура пикир деп эсептейбиз жана ушундай жагдайды мындан аркы изилдөөбүздө тактап, талдап, өнүктүрүүгө аракеттенебиз.

Этнопедагогикалык негиздөөлөрү профессор Х.Ф. Анаркуловдун эмгектеринде баса көрсөтүлүп берилген. Анын монографияларында кыргыздын кыймылдуу оюндарынын жана дене кыймыл-аракет көнүгүүлөрүнүн мазмуну, алардын классификациялык салааларга бөлүнүшү, алардын окуучуларды тарбиялоодо, машыктырууда, окутууда болгон таасири кандайча эске алынышы керек экени да баса көрсөтүлгөн.

Совет доорунда профессор Элашвили В.И. (Грузия), профессор М.Т. Таникеев (Казахстан), профессор И.Е. Тугутов (Бурятия) өздөрүнүн эң кызыктуу жана оригиналдуу эмгектеринде улуттук дене тарбиясынын ар кандай проблемаларын изилдеп чыгып булардын социалдык функцияларын, тарыхын, өткөн замандардагы ордун жана болжолдуу келечегин көрсөтүп жазышкан. Бул эмгектер фундаменталдуу жана эң баалуу монографиялардан болуп саналат. Буларды тарыхый жана этнопедагогикалык жактан негиздөөгө колдонсо болот деп ойлойбуз.

Тарыхый жактан, маданияттык маанисин көрсөтүү боюнча, социалдык касиеттерин көрсөтүү жактан эң баалуу дагы эки монографияны атасак болот. Булар Д.Айтманбетовдун жана Г.Н. Симаковдун эмгектери. Алар да өз алдынча илимий изилдөөлөрдүн, улуттук дене тарбия боюнча диссертацияларынын негиздөөсүнө колдонулса болот деп ойлойбуз.

2000-2003-жылдарында доцент М.К. Саралаевдин жетекчилиги менен мамлекеттик буюртма боюнча «Кыргыздын салттуу мелдештеринин жана оюн-зоокторунун жаштарды тарбиялоодогу ролу» деген изилдөө жүргүзүлүп кызыктуу маалыматтары жарыкка чыгарылган. Андан кийинки мезгилдерде (2006-2008-жылдарында) бул изилдөө улантылып жаңы теманын үстүндө эмгектенүү жүргүзүлгөн. Ошондогу теманын аталышы «Кыргыздын улуттук дене тарбиясынын методикалык аспектилерин изилдөө» болгон. Бул эки илимий изилдөөнүн жыйынтыктары да бул жаңы изилдөөгө керектүү фактыларды кошот деген ойдобуз.

Тарыхта биринчи болуп кыргыздын улуттук дене тарбиясынын теориялык жана методикалык (ыкмалык) аспектилерин камтыган окуу китеби 2008-жылы коллективдик авторлук менен жарык көргөн.

Бул китептин («Кыргызская национальная физическая культура: теоретические и методические аспекты» (2008-ж., 662-бет) жарык көрүшүнө Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясынын жамаатынын демилгеси өз таасирин тийгизди. Ошондой эле андан мурун 2006-2008-жылдарында педагогика илимдеринин кандидаты, академиянын профессору Саралаев Марат Кадыкеевичтин жетекчилиги астында «Улуттук дене тарбиясын методикалык жактан изилдөө» деген мамлекеттик буюртма боюнча илим изилдеп өздөрүнүн салымдарын кошкон адистер да болгон: Абдуллаев М. (ордо), Исмаилов М. (ордо), Кийизбаев М. (тогуз коргоол), Абдрахманов Б. (күрөш), Турусбеков Т.М. (кулатуу), Молдалиев Э.К. (ат оюндары), Тукеев Э. (күрөш). Аталган адистердин эмгектери окуу китептин негизин түзгөн. Ошондой эле мурунку мезгилдерде жакталган диссертациясынын маалыматтары китепке киргизилип, толуктоо менен профессор Анаркулов Х.Ф.тин эмгеги да берилген.

Бул окуу китептин мааниси өтө зор десек болот, себеби мында кыргыздын улуттук дене тарбиясынын тарыхый, теориялык, методикалык жана педагогикалык жагдайлары менен көрсөтүлүп негиздөө катарында берилген.

Профессор Н.И. Шарабакин XX кылымдын 70-80-жылдарында спортчуларды эстетика жактан тарбиялоо маселелерин толук изилдеп бир нече монографияларын чыгарган.

У.С. Дооранов тарых илиминин кандидаттык диссертациясында Орто-Азиялык окумуштууларынын жана ойчулдарынын дене тарбиянын теориясына жана методикасына кошкон салымдарын көрсөткөн. Мамлекеттик заказдуу темалары М.Саралаевдин, Э.Молдалиевдин, М.Мамыровдун, С.Токторбаевдин эмгектеринде «Манас» эпосунда дене тарбиянын ар кандай маселелеринин көрсөтүлүшү изилденип элге таанылтылган.

Аталган маалыматтарын толук изилдеп, аларды эске салуу менен бирге биз «Манас» эпосунда берилген **жети осуяттын** эң маанилүү жана идеологиялык негиздөө катарында жарактуу деп пайдаландык. Ошондуктан төмөнкү маалыматтарга токтололук:

1. Улуттун биримдиги жана ынтымагы.

Атам замандагыдай эле азыркы улуттук дене тарбия кыргыз элинин биримдүүлүгүн, Кыргызстанда жашаган улуттарынын арасындагы ынтымагын бекемдөөчү шарттардын бири. Кыргыздын улуттук спортунун түрлөрү боюнча мелдештери эл аралык деңгээлде да өткөрүлөт (көк бөрү, ат чабыш, тогуз коргоол, кыз куумай, тыйын эңмей). Анда мел-

дештер казак, өзбек, түркмөн ж.б. улуттардын өкүлдөрү катышып өткөрүлгөн (Көкөтөйдүн ашы, Шабдандын ашы, Көчмөндөрдүн оюндары).

2. Улуттар арасындагы ынтымакты, достукту жана кызматташтыкты бекемдөө.

Спорт тармагында эл аралык байланыштар жылдан жылга өрчүп, өнүгүп келе жатат. Бул проблеманы тарых илимдеринин кандидаты С.С. Азизбаев өзүнүн диссертациясында баса көрсөттү. Анда спорттук мелдештер аркылуу, илимди изилдөө жана адистерди даярдоо аркылуу, адабияттарды, тажрыйбаны алмашуу сыяктуу жолдору менен ишке ашырылып келе жатат. Булардан Борбордук Азиялык оюндарын атасак болот. 1995-жылдан баштап Орто Азия республикаларынын борбор шаарларында өткөрүлүп жүрөт.

3. Патриоттук сезимди жана улуттук намысты коргоо.

Манас атабыздын мезгилинде, кийинки убактарда деле кыргыз элинин баатырлары, эр жүрөк жоокерлери өзүнүн жерин, элин коргоп патриоттук милдеттерин аткарып келишкен. «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде» деп айтылат байыркы кыргыз макал-лакаптарында. Манас, Курманбек, Эр Табылды, Жаңыл Мырза ж.б. каармандар кадимки патриоттордон болушкан, элдин оозунда, уламыш-дастандарда айтылып калган. Баатырдык мелдештерде да өз уруусун жактап, намысын коргоп, эрдигин, чеберчилигин көрсөткөн Кошой, Эрназар, Кожомкул, Акай мерген ж.б. кыргыз элинин тарыхында аталып калышкан.

Азыркы заманбап мезгилде да жаштарды элдик оюндар жана спорттук мелдештер аркылуу патриоттук духта тарбиялоо иштери өткөрүлүүдө.

4. Тынымсыз жана талбастык эмгекке даярдап, профессионалдык билим берип – өнүгүү жана байлыкка жетүү.

Манас атабыздын бул осуяты улуттук дене тарбиянын каражаттары аркылуу аткарылышы спорттун негизги касиетине байланыштуу болот. Дене тарбиянын жана спорттун максатынын бири – бул жаштарды эмгекке жана өзүнүн жерин коргоого даярдоо болуп саналат. Жакшы спортчу өзүнүн күчү, чыдамкайлыгы, бекем ден-соолугу аркылуу ар кандай жумушка даяр болот эмеспи. Андан тышкары спортчулар эмгекчил болот, күн сайын машыгууларын аткарып көнөт. Өзгөчө учкучтардын, космонавттардын, аскерлердин физикалык жактан даяр болушу талап кылынат эмеспи. Машыгуу жана сабак учурунда жаштарды эмгекке даярдоо иши да аткарылат. Жогорку окуу жайларынын дене тарбия сабактарында келечекте кандай кесип тандаса ошого да даярдоо иштери аткарылат. Муну кесипчилик-адистик дене тарбия деп атайбыз, ошого атайын даярдык иштери аткарылат.

5. Айкөлдүүлүк, гумандуулук жана толеранттык.

Улуттук дене тарбия жалпы эле дене тарбиянын бөлүгү болгондуктан жаштарды гумандуулук духта тарбиялоо максатын аткарып келет. Мында жаштар тынчтык үчүн күрөшүп, спорттун эң жакшы жактарын-өнүгүп өсүү, ден-соолукту чыңдоо, улуттар арасында достукту бекемдөө сыяктуу жагдайларын өнүктүрөт.

Ошону менен бирге спорт уюмдарынын Эл аралык Олимпиялык Комитетинин, Улуттук Олимпиялык Комитетинин, Эл аралык спорттун түрлөрү боюнча федерацияларынын уставдарында мелдештерге кайсы бир улуттарга, расаларга тиешелүү экендигине карабастан бирдей укукта катышуусу көзөмөлгө алынган.

6. Табият менен гармонияда болуу. Бабалардын бул осуяты да улуттук дене тарбия жагдайында дайыма орун алып келген маселелерден болуп саналат. Кыргыздар жер-сууга, малга, айлана-чөйрөгө, жапайы куштарга жана жаныбарларга болгон мамилесин жөнгө салып жүргөн. Алсак Кожожаш мергендин, Акай мергендин жана башкалардын баяндарында так ошол маселелери козголуп, айлана чөйрөнү, чөп-чарды, жапайы жаныбарларды да үнөмдүү, сарамжалдуу пайдалануу маселелери баса көрсөтүлгөн.

Улуттук дене тарбиянын элементтери, өзгөчө мелдештери, оюн-зооктору дайыма таза абада уюштурулуп, табигый буюмдарын (таштарды, таякчаларын, чүкөлөрүн, жоолуктарын) колдонуу менен өткөрүлгөн.

7. Өлкөбүздүн суверендүүлүгүн жана боштондугун коргоо жана бекемдөө.

Бул осуятты ишке ашырууда эң алды менен жаштарды улуттук спорттун түрлөрү аркылуу согуштук-патриоттук духта тарбиялоо иштерин өрчүтүп олтурабыз.

Мында ат минүү, жаа тартуу, эр эңишке катышуу, күрөштү өздөштүрүү, көк бөрү мелдешине катышуу, ат үстүндө ойноо сыяктуу машыгуулары, мелдештери аркылуу физикалык жактан даярдоо ишке ашырылат.

Улуттук спортко катышкан жигиттер аскер кызматын өтөөгө даяр болоорун билебиз. Өзгөчө тоолуу, аскалуу жерлерде жүрүү, мергенчилик кылуу, атты башкара билүү, атты, күлүктү, жоргону таптоону да билүү – булардын турмушка, согуш ишине, кыйынчылыктарга даярдоонун бир түрү болуп саналат жана кеңири колдонулат [5].

Манас бабабыздын жети осуяты кандайча аткарылышы жөнүндө кийинки маалыматтарыбызда көрсөтөбүз.

Жыйынтыктоо. Совет доорундагы тарыхчы-окумуштуулар, эгемендүү мезгилдеги Ата-мекендик окумуштуулар өздөрүнүн эң кызыктуу жана оригиналдуу эмгектеринде улуттук дене тарбиясынын ар кандай проблемаларын изилдеп чыгып булардын социалдык функцияларын, тарыхын, өткөн замандар-

дагы ордун жана болжолдуу келечегин көрсөтүп жазышкан.

Мында биз салттуу дене тарбиянын чөйрөсүндө улуттук идеологиясынын өзөгүн түзгөн осуяттардын маңызын кабыл алдык. Себеби «Манас» үч илтигин кыргыз элинин мурасы, кенчи жана эң баалуу дареги катарында кабыл алдык, Манас бабабыздын арбагына сыйынып илимий ишибизди алып бардык.

Адабияттар:

1. Столяров В.И. Актуальные проблемы истории и философско-социологической теории физической культуры и спорта. - Москва, 1984. - С.103.

2. Белорусова В.В. Советтик спортчуну руханий жактан тарбиялоонун теориясы жана ыкмасы. - 1969.
3. Визитей Н.Н. «Сущность и социальные функции современного спорта». – М., 1983.
4. Выдрин В.М. «Социальные функции спорта в современном обществе. - М., 1983. - С. 9-22.
5. Ормонов Т. Вопросы военно-патриотического воспитания в эпосе «Манас». Проблемы воспитания. - Фрунзе: «Мектеп», 1971.
6. Азизбаев С.С., Саралаев М.К. Көчмөн кыргыздардын дене тарбиясынын калыптанышы, өзгөчөлүгү жана азыркы мезгилдеги абалы. Окуу китеп. - Бишкек, 2017. 187-б.

Рецензент: д.и.н., профессор Абдырахманов Т.А.